

ФЕНОМЕН “ТОЛЕРАНТНІСТЬ” У ПСИХОЛОГІЧНИХ ТА ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ

THE PHENOMENON OF “TOLERANCE” IN PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL RESEARCHES: THEORETICAL ASPECTS OF THE DEFINITION OF THE ESSENCE

У статті здійснено теоретичний аналіз психологічних та педагогічних досліджень з визначення феномена “толерантність”.

Аналіз психологічних концепцій дозволяє стверджувати, що феномен “толерантність” охоплює певну сукупність значень, серед яких: стійкість (витривалість, терпимість, стійкість до конфліктів); відчуття цінності іншої людини; діалог; партнерство у спілкуванні; формування внутрішньої установки до іншого; самоактуалізація і виявлення особистістю своїх сутнісних якостей; виховання культури міжнаціонального спілкування та міжнаціональної терпимості. Теоретичний аналіз сучасних педагогічних досліджень свідчить про те, що дослідники уточнюють класифікацію видів толерантності (педагогічна, комунікативна, міжособистісна, міжнаціональна, релігійна, расова, політична, соціальна, вікова, гендерна).

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, різновиди проблемної толерантності, класифікація видів толерантності.

The article deals with theoretical analysis of psychological and pedagogical researches to determine the phenomenon of "tolerance".

The analysis of psychological concepts suggests that the phenomenon of "tolerance" covers a certain set of values, among which: stability (endurance, tolerance, resistance to conflicts); a sense of the value of another person; dialogue; partnership in communication; forming an internal installation to another; self-actualization and identification of the personality of their intrinsic qualities; the cultivation of a culture of interethnic communication and interethnic tolerance. The theoretical analysis of modern pedagogical research suggests that researchers specify the classification of types of tolerance (pedagogical, communicative, interpersonal, interethnic, religious, racial, political, social, age, gender).

Tolerance "appears on the psychological level and manifests itself in the form of an internal setting and the attitude of the individual in the team". The concept of the installation partly coincides with the notion of habit, predisposition, character traits. The presence of solid entrenched facilities determines the style of the individual's behavior and allows him to draw conclusions about his character

The analysis of psychological concepts suggests that the phenomenon of "tolerance" covers a certain set of meanings, among which: stability (endurance, tolerance, resistance to conflicts) (O. Asmolov), sense of the value of another person (I. Bech, S. Bondireva, D. Kolesov), dialogue, partnership in communication (G. Ball, O. Petrovsky), formation of the internal installation to another (S. Bondyрева, D. Kolesov); self-actualization and identification of personality of their essential qualities (A. Maslow); education of the culture of interethnic communication and interethnic ones pymosti (E. Magomedov)

Key words: tolerance, intolerance, kinds of problem tolerance, classification of types of tolerance.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальність обраної теми обумовлена надзвичайним завданням сьогодення – формуванням толерантності у молодого покоління, оскільки в сучасному суспільстві набули розповсюдження прояви дискримінації, нетерпимості до іншої віри, культури, поширення насильства. Толерантність виявляється в ціннісному ставленні до інших людей, незалежно від їхніх поглядів, національної та релігійної приналежності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання порушеної проблеми і на які спирається автор. Проблема формування толерантності у молодого покоління досліджувалася у різних аспектах: педагогічні умови формування толерантності у школярів і студентської молоді (Л. Бернадська, О. Брянцева, М. Горват, В. Нечерда, І. Сухопара, Ю. Тодорцева та ін.); формування етнічної толерантності (О. Докукіна, В. Подобед, Ю. Римаренко та ін.); технології формування толерантності (Т. Білоус, О. Волошина, О. Скрябіна та ін.); вивчення зарубіжного досвіду формування толерантності в учнівської та студентської молоді (І. Абакумова, А. Джуринський, О. Матієнко та ін.).

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз психологічних та педагогічних досліджень з визначення сутності феномена “толерантність”.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням одержаних наукових результатів. Досліджуючи семантику слова “tolerantia” (лат.), О. Асмолов стверджує, що даний термін виражає три непересічних між собою значення: стійкість (витривалість), терпимість і допуск (допустиме відхилення), при цьому найбільш вичерпне за його значенням поняття, зазначає дослідник, міститься у стійкості до конфліктів [1, с. 270-278].

Такої ж думки дотримуються С. Бондирєва, Д. Колесов, розглядаючи толерантність як визначення здатності до неагресивної поведінки у ставленні до іншої людини на основі відкритості незалежно від дій іншого, як визнання й повага рівності, відмова від домінування й насилля, визнання багатоманітності й різноманітності людської культури, норм, вірувань і відмова від переваги якоїсь одної точки зору, як ціннісне ставлення людини до людей, що виявляється у прийнятті, визнанні й розумінні ним представників інших культур [6].

Цінним для розуміння сутності поняття “толерантність” є твердження С. Бондирєвої та Д. Колесова, що в ієрархії стосунків толерантність та інтолерантність відіграють роль базисних. Толерантність зароджує довіру, готовність до компромісу та співпраці, а також радість, доброзичливість, комунікабельність. Інтолерантність як ставлення породжує негативізм або неприязнь, а також негативні емоції – гнів, досаду. У загальному понятті толерантність – це відсутність (негативної) реакції індивіда в усіх тих випадках, коли вона можлива й очікувана зовнішнім спостерігачем [6, с. 9-10].

Толерантність та інтолерантність – це особливі стосунки, які формуються, як будь-яке ставлення, на підставі оцінки певного об'єкту (частіше іншого індивіду), завдяки постійному зв'язку з ним. Тобто тут справедливою є формула: зв'язок → оцінка → ставлення → поведінка (наміри) толерантні чи інтолерантні. Ставлення толерантне чи інтолерантне (згідно із ситуацією) можуть наповнюватися певними емоціями, для інтолерантного притаманні саме негативні [6, с. 4-5].

С. Бондирєва, Д. Колесов розробили наступні різновиди проблемної толерантності: толерантність підкори (ієрархії); толерантність вигоди – це прояв толерантності задуму (індивід до певного часу терпить неприйнятну йому

поведінку того, кого він намагається ввести в оману своєю надуманою терпимістю); толерантність вихованості (вияв її – це один із засобів особистого самоствердження, подібний індивід вважає “нижче власної гідності” виявляти інтолерантність); конструктивна толерантність – це один із виявів толерантності вигоди [6, с. 9-11].

Толерантність збільшує людську комунікацію та розширює можливості для досягнення миру і злагоди в суспільстві [5, с. 24].

Дослідник Г. Балл розробив діалогічні універсалії (принципи побудову діалогу): повага до партнера, до його якостей як органічної цілісності і власне як до суб’єкта; прийняття партнера таким, яким він є, і водночас орієнтації на його найвищі досягнення (реальні та потенційні), на перспективу, що відкривається перед ним; повага до партнера до самого себе; додержання учасниками діалогу принципу згоди (конкордатності), виконання якого вимагає від партнерів гнучкості і здатності структурування власного внутрішнього світу; актуалізація і ведення діалогу (принцип толерантності, який пов’язаний із загально-гуманістичними настановленнями, розумінням складності і суперечливості світу [2, с. 29-33].

Отже, для формування толерантності важливим є діалог. Г. Балл відмічає істотну відмінність толерантності як риси особистості від безпринципності, байдужості, духовної кволості [3, с. 110].

На думку І. Беха, толерантність розглядається у контексті ціннісного ставлення до іншої людини, яке виявляється в повазі до людської гідності, за якої несумісними є образи, зневажання, глузування як форми міжособистісних відносин. Розглядаючи два основні шляхи формування у дитини здатності цінувати особистість іншої людини, І. Бех зазначає: “Перший шлях – це детальне розкриття дитині позитивних сторін інших людей: дорослих, старших дітей чи ровесників; другий – запобігання зневажливому ставленню до людини, для чого потрібно розвивати у вихованців почуття величі людини – “міри всіх речей”, формування уявлень про людську гідність. Необхідно запобігати прояву у вихованців деструктивної дії механізму – самоствердження за рахунок приниження інших” [4, с. 39].

Феномен “толерантність” розглядають в контексті співвідношення понять “егоцентризм” і “толерантність”. Науковці В. Сітаров, В. Маралов зазначають, що у чистому вигляді егоцентрична та альтруїстична поведінка трапляються відносно рідко. Набагато частіше ми спостерігаємо “егоцентричну” або “поліцентричну” поведінку” [8, с. 62]. Таким чином, ближче до егоїзму знаходиться егоцентризм, а ближче до альтруїзму – поліцентризм. Для егоцентриста притаманно: свій стиль життя вважати єдино вірним, а якщо інші живуть інакше, спочатку це засуджується, а потім викликає протидію і агресію; жорсткі очікування стосовно поведінки інших, якщо вони не виправдовуються, виникають негативне емоційне переживання, орієнтоване на зміну поведінки інших в очікуване русло; психологічний захист, який звільняє від нелегких зусиль розуміти інших людей, їх точку зору, змінювати внаслідок цього власні погляди [8, с. 62-63].

Поліцентризм визначають як плюралістичну позицію. “Поліцентричне світобачення безпосередньо пов’язано з ціннісним ставленням людини до різноманітності суспільства, з визнанням і прийняттям інших поглядів, як рівних, так і рівноправних, тобто з тим, що й називають толерантністю” [8, с. 40].

Проблема толерантності знайшла відображення в психології екзистенціоналізму в контексті теорії самоактуалізації. На думку А. Маслоу, самовіддача, любов, ціннісне ставлення до інших людей притаманні самоактуалізуючимся лю-

дям. А. Маслоу зазначає, що “найвищого розвитку ці надіндивідуальні властивості людини досягаються в моменти, так званих, “пік-переживань”, які пов’язані з перехідними моментами самоактуалізації” [9, с. 404-405]. Отже, люди, які самоактуалізувались здатні схилитись до тієї точки зору, яка не належить їх власній культурі. Їх поведінка, зазначає А. Маслоу, протиставляється двом крайнощам: етноцентризму та повному нехтуванню культурними розбіжностями [9, с. 404-405].

Толерантність “виступає на психологічному рівні і виявляється у вигляді внутрішньої установки та ставлення особистості у колективі” [6, с. 65]. Поняття установки частково збігається з поняттям звички, схильності, риси характеру. Наявність міцних установок, що закріпилися, визначає стиль поведінки індивіда і дозволяє робити висновки про його характер [6, с. 65].

Аналіз психологічних концепцій дозволяє стверджувати, що феномен “толерантність” охоплює певну сукупність значень, серед яких: стійкість (витривалість, терпимість, стійкість до конфліктів (О. Асмолов); відчуття цінності іншої людини (І. Бех, С. Бондирєва, Д. Колесов); діалог, партнерство у спілкуванні (Г. Балл, О. Петровський); формування внутрішньої установки до іншого (С. Бондирєва, Д. Колесов); самоактуалізація і виявлення особистістю своїх сутнісних якостей (А. Маслоу); виховання культури міжнаціонального спілкування та міжнаціональної терпимості (Є. Магомедова) [15].

Ідея формування толерантної особистості, на думку В. Сухомлинського, полягає у здатності “бути терпимим до дрібних недоліків людей, якщо ці недоліки не являють собою громадську безпеку, а зачіпають лише ... власні інтереси” [13, с. 126].

Великий педагог проголошує постулати етичної поведінки школярів проти терпимого ставлення до зла:

1. “Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання відбивається на оточуючих тебе людях. Знай, що існує межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна.
2. Ти користуєшся благами, які створили інші люди. Інші дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром.
3. Всі блага й радощі життя створюються працею. Без праці не можливо чесно жити. Народ вчить: хто не працює, той не їсть. Назавжди запам’ятай цю заповідь! Ледачий, нероба – це трутень, що з’їдає мед бджілок-трудівниць. Навчання – твій перший труд. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу.
4. Будь добрим та чуйним до людей. Допомагай слабким та беззахисним. Допомагай товаришу в біді. Не твори людям зла. Поважай та шануй мати та батька – вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, аби ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею...” [14, с. 150].

Отже, наведені постулати етичної поведінки школярів проти терпимого ставлення до зла свідчать про вагомий внесок В. Сухомлинського у розвиток педагогіки толерантності.

Особливого значення з точки зору педагогіки толерантності мають “Педагогічні інваріанти” С. Френе. Наведемо деякі з них:

Інваріант 18: Ніхто – ні дитина, ні дорослий не любить нагляду й покарання, які завжди сприймаються як зазіхання на їхню гідність, особливо, коли наявний факт публічності.

Інваріант 23: Покарання – завжди помилка. Воно принизливо для всіх і ніколи не досягає бажаної цілі. Це самий крайній засіб впливу.

Інваріант 24: Нове життя школи будується за принципами співпраці, тобто учням поряд з учителями надається право управління життям та діяльністю школи.

Інваріант 27: Майбутня демократизація суспільства готується демократизацією школи; авторитарна школа не може сформувати наступне покоління громадян демократичного суспільства.

Інваріант 28: В основі виховання – гідність особистості. Взаємна повага вчителя та учня є одним із принципів оновлення школи [8, с. 265-302].

Таким чином, С. Френе розглядає педагогіку ненасилля як умову успішного виховання толерантної особистості.

Дослідниця О. Савченко розглядає толерантність як соціальну і особистісну якість, наголошуючи на провідній ролі педагога у формуванні толерантності. О. Савченко зазначає, що толерантний педагог “має уникати крайнощів націоналізму й етноцентризму, а натомість цілеспрямовано формувати у вихованців терпимість, безконфліктність, національну ідентичність і повагу до культур інших народів” [16, с. 5].

Важливим у формуванні толерантної особистості є співробітництво, діалог між педагогом та вихованцями.

Бетті Е. Рієрдон виділяє наступні напрямки педагогічної діяльності в процесі навчання толерантності:

1. Толерантність. Визнання прав інших на життя і гідність.
2. Впізнання. Доброзичливе усвідомлення присутності в своєму соціальному середовищі представників інших культур.
3. Відношення до розбіжностей. Визнання позитивних аспектів різноманітності.
4. Розуміння унікальності. Вміння цінувати конкретні прояви своєрідності і різноманітності людей.
5. Додатковість, як принцип відношення до розбіжностей. Здатність поєднувати розбіжності так, щоб вони збагачували і зміцнювали суспільство.
6. Взаємність, як основа прагнення до співробітництва. Здатність бачити загальні, взаємовигідні для різних груп цілі й інтереси та досягати їх досягнення.
7. Культура світу. Визнання взаємозалежності людського існування і універсальності ряду цінностей; здійснення зусиль з конструктивної взаємодії різних соціокультурних груп [10, с. 52-53].

Таким чином, діалог, співробітництво між вихователем і вихованцями є однією з умов формування толерантної особистості.

Дослідниця І. Сухопара уточнює класифікацію видів толерантності, а саме: міжособистісна, яка полягає в ціннісному ставленні до іншої людини незалежно від раси, національності, соціального стану, політичної орієнтації, культурної приналежності (Л. Бернадська); політична – визнання і поважання права іншого бути прихильником будь-якої політичної партії чи блоку, бути фанатом певного політика чи партії; соціальна – визнання та прийняття права іншого мати відмінний від інших стан здоров'я, своє походження та певний рівень життя, соціальний статус; вікова толерантність – визнання рівності і цінності різних поколінь, незалежно від вікових особливостей; гендерна толерантність – визнання й прийняття як особистістю, так і державою рівних прав і обов'язків усіх людей, незалежно від статі, поважання чоловіками і жінками представників іншої статі (В. Нечерда); релігійна – терпимість до іншої віри; комунікативна толерантність – “відображення у поведінці позитивного комунікативного настановлення” (В. Бойко, О. Скрябіна); міжнаціональна, яка містить у собі терпимість до представників

інших етносів (В. Бойко); міжнаціональна, яка містить у собі терпимість до представників інших етносів (В. Бойко); педагогічна толерантність, яка передбачає володіння вчителем уміннями і навичками толерантної взаємодії (П. Комогоров); комунікативна толерантність – “відображення у поведінці позитивного комунікативного настановлення” (В. Бойко, О. Скрябіна) [15, с. 7].

Висновки представленого у статті дослідження і перспективи подальших наукових розвідок із зазначеного напрямку. Аналіз педагогічних досліджень з проблеми формування толерантності дозволяє стверджувати, що вчені-педагоги визначають цей феномен як:

- “усвідомлення особою необхідності доброзичливого або стриманого ставлення до відмінностей між людьми у широкому розумінні, уникнення нетерпимості, поцінування різноманітності у природі, культурі, релігії, у людських стосунках” (О. Савченко) [11];
- складне і багатогранне утворення, що є важливою моральною якістю особистості, завдяки чому спілкування між людьми стає виваженим і сприяє знаходженню істини навіть у конфліктній ситуації; це якість особистості, яка проявляється в повазі до інших звичаїв, інтересів, вірувань і політичних уподобань, інтересів, соціального стану (М. Горват) [7];
- ціннісне ставлення до людей, що виявляється у визнанні, прийнятті та розумінні ними представників інших культур (П. Степанов) [12];
- інтегративна моральна якість особистості, в “основі якої лежить ціннісне ставлення до інших людей, до себе, оточуючого середовища, виявляється в доброзичливості, чуйності, співчутті, співпереживанні, терпимому ставленні, повазі до інших людей, незалежно від їхніх поглядів, звичок, характеру, темпераменту, національної та релігійної приналежності; характеризується прагненням досягти взаємної злагоди” [15, с. 8].

Подальші наукові пошуки можуть бути спрямовані на визначення основних методологічних підходів у контексті формування толерантності у молодого покоління.

Література

1. Асмолов А. Г. Формирование установки толерантного сознания как теоретическая и практическая задача. Мы – сограждане / под ред. Селивановой Л. И. М. : Изд-во “Бонфи”, 2002. Т. 2. С. 270–278.
2. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). К. : Видавець О. Зень, 2007. 172 с.
3. Балл Г. О. Про співвідношення принципності і толерантності. *Педагогіка толерантності*. 1997. № 1-2. С. 110–111.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2-х кн.. Кн. 1. :Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. К. : Либідь, 2008. 278 с.
5. Білоус Т. М. Виховання толерантності у студентів вищих навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови : автореф. дис. ... канд. пед. наук. спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання”. К., 2004. 18 с.
6. Бондырева С. Толерантность. Введение в проблему / С. К. Бондарева, Д. В. Колесов. Москва – Воронеж, 2003. 273 с.
7. Горват М. В. Виховання толерантності у молодших підлітків в умовах інтерактивного педагогічного спілкування : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання”. Умань, 2014. 315 с.
8. Маралов В. П. Проблемы ненасилия в религиозных и педагогических концепциях / В. П. Маралов, В. А. Ситаров. *Педагогіка толерантності*. 2008. № 3-4. С. 68–96.
9. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. М. : Смысл, 1997. 688 с.
10. Ризрдон Б. Толерантность – дорога к миру. М., 2001. 304 с.

11. Савченко О. Толерантність як цінність шкільної освіти: методологічний аспект. *Початкова школа*. 2014. № 9. С. 4–7.
12. Степанов П. М. Педагогические условия формирования толерантности у школьников-подростков : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования”. М., 2002. 180 с.
13. Сухомлинский В. А. О воспитании. М. : Просвещение, 1979. 290 с.
14. Сухомлинський В. О. Вибрані пед. твори у 5-ти т. К. : Радянська школа, 1977. Т. 4. 1977. 638 с.
15. Сухопара І. Г. Формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності : автореф. канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання”. Умань, 2016 с. 20 с.
16. Френе С. Педагогические инварианты. Избр. пед. соч. М., 1990. С. 265–302.

References

1. Asmolov A. G. Formirovanie ustanovki tolerantnogo soznaniya kak teoreticheskaya i prakticheskaya zadacha / A. G. Asmolov. // *Myi – sograjdane / pod red. Selivanovoy L. I. M.* : Izdvo “Bonfi”, 2002. T. 2. S. 270–278.
2. Ball H. O. Oriientyry suchasnoho humanizmu (v suspilnii, osvittinii, psykholohichnii sferakh). K. : Vydavets O. Zen, 2007. 172 s.
3. Ball H. O. Pro spivvidnoshennia pryntsyrovosti i tolerantnosti / H. O. Ball. // *Pedahohika tolerantnosti*. 1997. № 1-2. S. 110–111.
4. Bekh I. D. Vykhovannia osobystosti: u 2-kh kn.. / I. D. Bekh. K. : Kn. 1. : Osobystisno oriientovanyi pidkhd: teoretyko-tekhnolohichni zasady. K. : Lybid, 2008. – 278 s.
5. Bilous T. M. Vykhovannia tolerantnosti u studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv u protsesi vyvchennia inozemnoi movy : avtoref. dys.. ... kand.. ped.. nauk. spets. 13.00.07 “Teoriia i metodyka vykhovannia”. K., 2004. 18 s.
6. Bondyireva S. Tolerantnost. Vvedenie v problemu / S. K. Bondareva, D. V. Kolesov. Moskva – Voronej, 2003. 273 s.
7. Horvat M. V. Vykhovannia tolerantnosti u molodshykh pidlitkiv v umovakh interaktyvnoho pedahohichnoho spilkuvannia : dys. ...kand.. ped. nauk : spets. 13.00.07 “Teoriia i metodyka vykhovannia”. Uman, 2014. 315 s.
8. Maralov V. P. Problemyi nenasiliya v religioznyih i pedagogicheskikh kontseptsiyah / V. P. Maralov, V. A. Sitarov. // *Pedagogika tolerantnosti*. 2008. № 3-4. – S. 68–96.
9. Maslou A. Novyie rubeji chelovecheskoy prirody. M. : Smyisl, 1997. 688 s.
10. Rierdon B. Tolerantnost – doroga k miru / B. Rierdon. – M., 2001. – 304 s.
11. Savchenko O. Tolerantnist yak tsinnist shkilnoi osvity: metodolohichni aspekt / O. Savchenko. // *Pochatkova shkola*. 2014. № 9. S. 4–7.
12. Stepanov P. M. Pedagogicheskie usloviya formirovaniya tolerantnosti u shkolnikov-podrostkov : diss. ... kand. ped. nauk : spets. 13.00.01 “Obschaya pedagogika, istoriya pedagogiki i obrazovaniya / P. V. Stepanov. M., 2002. 180 s.
13. Suhomlinskiy V. A. O vospitanii / V. A. Suhomlinskiy. – M. : Prosveschenie, 1979. 290 s.
14. Sukhomlynskyi V. O. Vybrani ped.. tvory u 5-ty t. / V. O. Sukhomlynskyi. – K. Radianska shkola, 1977. T. 4. 1977. 638 s.
15. Sukhopara I. H. Formuvannia tolerantnosti u molodshykh shkolariv u pozaurochnii diialnosti : avtoref. kand.. ped.. nauk : spets. 13.00.07 “Teoriia i metodyka vykhovannia” / I. H. Sukhopara. Uman, 2016 s. 20 s.
16. Frene S. Pedagogicheskie invarianty / Frene S. // *Izbr.ped.soch.* – M., 1990. S. 265–302.

Одержано статтю: 8.02.2019

Прийнято до друку: 22.03.2019